

Att förstå skolans komplexitet

Recension av Gunnar Bergs doktorsavhandling i sociologi

GUSTAV E. KARLSEN
Høgskolen i Sør-Trøndelag, Trondheim

ANDERS PERSSON
Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Den obligatoriska skolan är den snart sagt enda tvingande gemensamma erfarenheten i de starkt individualiserade och socialt differentierade senmoderna samhällena, men elevernas skolupplevelser är långtifrån lika. Eleverna kommer från varierande hemförhållanden. De har olika motivation, intressen, förmågor och färdigheter. De är alltså olika i en rad avseenden. Skolan svetsar i allmänhet heller inte samman dem till ett kollektiv, utan privatiserar och individualiserar snarare skolupplevelsena – inte minst när de grundas på starka känslor av orättvisa, kränkning, leda, framgång och bekräftelse. Trots att skolan som samhällsinstitution har enhetliga drag, är komplexiteten i praxis stor både till form och innehåll. Att upptäcka, förklara och förstå denna komplexitet är och borde vara en viktig och spännande forskningsuppgift.

Gunnar Berg, som disputerade i pedagogik i Uppsala 1981 och är professor i pedagogik vid Högskolan i Dalarna liksom vid Uppsala universitet och Professor II vid Universitetet i Tromsø i Norge, tar sig just an uppgiften att försöka förstå skolans komplexitet i sin andra doktorsavhandling (Berg 2003) – denna gång i sociologi – som han försvarade vid Universitetet i Tromsø den 28 maj 2004. Man kan föreställa sig många olika vetenskapliga sätt att försöka förstå skolans komplexitet. Berg närmar sig problematiken genom att konstruera en samlad teori om skolan som institution och skolor som organisationer.

AVHANDLINGENS SYFTE, IDÉ OCH KARAKTÄR

Med teori förstår Berg i detta fall »en samhällsvetenskaplig teoretiskt grundad begreppsapparat vars syfte är att fungera som analytiskt instrument för att öka förståelsen av vad som kan uttryckas som skolans styrkällor» (s 21). Styrkällor definierar Berg som »den formella och informella styrning och

ledning som sammantagna formar den komplexitet som är utmärkande för skolans verksamhet och skolors vardagsarbete» (s 21). Berg etablerar med detta en begreppsapparat som används som ett analytiskt redskap för att förstå de krafter som påverkar och styr skolan: staten och samhället såväl som ledningen av och kulturen i skolorna. Bergs konstruktionsarbete sker bland annat mot bakgrund av att han anser att skolans komplexitet sällan beaktas inom skolforskningen eller i diskussionen om skolan. Man har, med avhandlingens språkbruk, en tendens att sysselsätta sig mer med skolan som en generell institution än med skolan som en mångfald av olika organisationer. Bergs bidrag handlar därvidlag om att på en och samma gång betrakta skolan som generell institution och som olika organisationer och därmed integrera de två perspektiven i en och samma analys.

Med utgångspunkt i denna teori syftar Bergs avhandling vidare till att anlägga ett helhetsperspektiv på skolan och då belysa skolan både i struktur- och aktörsperspektiv. Ett tredje syfte, som inte formuleras explicit, är att visa på en framkomlig väg för forskare att samarbeta med praktiker för att utveckla skolans verksamhet. Det senare har Gunnar Berg med stor framgång ägnat sig åt i många svenska skolor.

De material som avhandlingen bygger på har insamlats under nästan 30 år, och avhandlingen är en »sammanhållen beskrivning» av den teori som »successivt utvecklats» (s 21) i Bergs 30-åriga forsknings- och skolutvecklingsverksamhet. Det är därför på flera sätt en självbiografisk avhandling där Bergs egen forskning utgör det empiriska fundamentet. Syftet att ge en sammanhängande beskrivning av Bergs teori innebär ju därmed ett slags prövning av Bergs egen forskning, vilket kvantitativt illustreras av en stor mängd referenser till egna arbeten (nästan 15 % av det totala antalet referenser avser egna arbeten). Avhandlingen har således en sammanfattande och självrefererande men i mindre grad en självreflekterande karaktär.

AVHANDLINGENS TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

Det går en rak linje från Bergs första avhandling; *Skolan som organisation: en analys av skolans organisatoriska struktur i ett förändringsperspektiv* (1981), till hans andra; *Att förstå skolan: En teori om skolan som institution och skolor som organisationer* (2003), när det gäller konstruktionen av skolan som generell institution respektive som en mångfald av organisationer. De teoretiska utgångspunkterna är också delvis desamma, nämligen det som Berg, efter den svenske sociologen Bengt Abrahamsson (t ex Abrahamsson & Andersen 1996), kallar den neorationalistiska organisationsteorin. I förhållande till klassisk organisationsteori inom Weber-traditionen, där organisationen primärt betraktas som ett instrument för att nå definierade mål, och systemteoretisk organisationsförståelse inom Durkheim-traditionen, där organisationen mer ses som en organism som eftersträvar balans och jämvikt genom att anpassa sig till omgivningen, innebär den neorationalistiska organisationsteorin en mellanposition.

Bergs organisationsteoretiska utgångspunkt är dock närmare den rationalistiska än den systemteoretiska organisationsteorin. Han menar att skolan

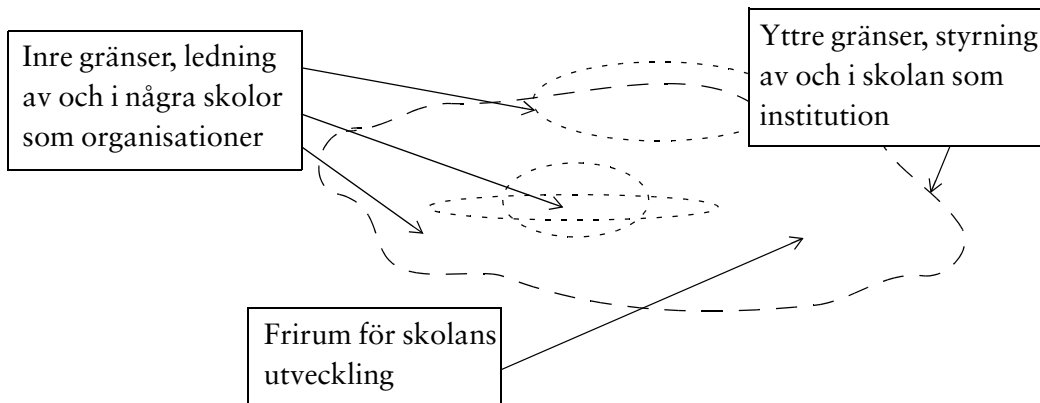
som institution och skolor som organisationer ska granskas och förstås i ljuset av tillkomst och existens, där organisationens »huvudman» har en central roll. Det innebär att Berg följer i Abrahamssons spår och utvidgar Webers byråkratiteori genom en klarare koppling av den byråkratiska organisationen till samhällsstrukturen, vilket bland annat illustreras av en starkare betoning av motsättningar mellan institution och samhälle samt konflikter inom organisationen. Målorienteringen och föreställningen om en hierarkisk struktur har denna teori gemensamt med mer klassisk byråkratiteori.

Kärnan i den neorationalistiska organisationsteorin är förståelsen av organisationen som en »planmässigt inrättad sammanslutning av personer vilka har syftet att nå vissa mål» (Abrahamsson & Andersen 1996 s 13). Uppdragsgivaren, eller huvudmannen, intar här en central position eftersom organisationens uttryckta mål antas spegla huvudmannens intressen. Berg ser huvudmannabegreppet som ett analytiskt redskap som öppnar för empiriska studier av förhållandet mellan organisationens faktiska verksamhet och huvudmannens intentioner.

Den neorationalistiska organisationsteorin kombineras i avhandlingen med vad som kallas en strukturalistisk institutionsteori, vilken framställer en institution som ett samhälleligt legitimerat mål- och regelsystem. En viktig inspiratör där är ekonomhistorikern Douglass North (t ex 1993) och hans åtskillnad mellan institutioner som regelsystem och organisationer som aktörer. Här föreligger alltså dels en nivåskillnad mellan institution och organisation, där den förra avser samhällsstruktur och den senare aktörer, dels en skillnad på legitimitetsplanet där institutioner blir legitimerade genom samhälleliga sanktioner, medan organisationer mer är uttryck för aktörer som använder organisationen för sina syften. Denna skillnad mellan institution och organisation öppnar en mängd forskningsfält som har att göra med styrning och implementering, aktörers handlingsutrymme, förändring och tröghet, förhållandet mellan skolans uttalade och outtalade syften samt skolkulturer.

Skolan som institution och den styrning som sker med utgångspunkt från dess institutionaliserade mål, inskränker handlingsutrymmet för den konkreta skolorganisationen i den meningen att skolan inte kan utvecklas hur som helst, vilket kan exemplifieras med skolplikten som Berg sysselsätter sig en del med. Skolplikten innebär bland annat att skolan måste förvara praktiskt taget alla elever, vilket på avgörande sätt påverkar skolans sätt att fungera.

Centralt i Bergs teori blir därmed hans postulat om att det existerar ett frirum som finns inom den yttre gräns som uppstår till följd av en »av stat och samhälle sanktionerad skolverksamhet» (s 31) och en inre gräns konstituerad av skolors kulturer i vid mening. Faktisk implementering varierar i hög grad med om skolans aktörer utnyttjar frirummet eller ej. Berg illustrerar denna tankegång med hjälp av den så kallade »frirumsmodellen» (Figur 1), som säger mycket om både avhandlingen och om Bergs forskning och arbete med praktiker.

Figur 1. »Frirumsmodellen». (efter Berg 2003 s 48)

Figuren illustrerar den bärande idén i Bergs teori, nämligen att skolan kan ses både som något mer generellt, här kallat institution, och något mer specifikt, alltså skolorna som organisationer. Skolorna verkar i allmänhet finnas inom institutionens gränser och antas där ha ett handlingsutrymme, eller ett frirum att utvecklas. Modellen anger också ramarna för Bergs skolutvecklingsarbete, där yttre och inre gränser kan undersökas tillsammans med praktiker för att ta reda på hinder för och möjligheter till skolutveckling.

METOD OCH ARBETSSÄTT

Bergs avhandling saknar metodkapitel, däremot beskrivs olika metoder; dokument- respektive kulturanalys, som kan användas och av Berg har använts, för att studera skolan som institution och organisation. I förhållande till Bergs teori om skolans institutionella gränser som det »frirum» skolan som organisation har att fylla, anvisar han dokumentanalys som en lämplig metod för att undersöka dessa skolans »yttre gränser». Det är alltså huvudmetoden för att undersöka skolan som institution. Men i skolan som organisation – i den konkreta, faktiskt realiserade skolan – finns också andra gränser. Dessa »inre gränser» kan, menar Berg, studeras med hjälp av kulturanalys, en metod för analys av skolan som organisation. Frirummet antas alltså finnas på förhand, men måste medvetandegöras genom analyser som synliggör yttre och inre gränser.

Avhandlingen har en tydlig struktur och ett likaledes tydligt arbetssätt. Det senare styrs i hög grad av avhandlingens syfte att ge en sammanhängande beskrivning av Bergs egen forskning och därvid konstruera en samlad teori om skolan som institution och organisation. Arbetssättet har en påfallande systematiserande karaktär där olika begreppspår, som svarar mot det grundläggande paret institution-organisation, placeras in i det övergripande sammanhanget. Systematiken sätter också sin prägel på Bergs sätt att konstruera det samhälle i vilket skolan verkar.

AVHANDLINGENS PROBLEMSTÄLLNING

Bergs avhandling har knappast någon problemställning i form av en undran som utgör drivkraft i forskningsprocessen. Otvivelaktigt har en sådan undran funnits i de olika undersökningar som sammanfattas men i själva avhandlingen förblir den i bakgrunden. Detta beror möjligen på ambitionen att mycket systematiskt bygga en teoretisk begreppsapparat. Nyfikenhet har i någon mån ersatts av systematik.

Avhandlingen har emellertid en mission, vilken går ut på att visa skolans komplexitet. Komplexiteten har stor betydelse när det gäller att realisera skolans mål och de styrambitioner olika aktörer har. En slutsats som kan dras av avhandlingen är att det är besvärligt att styra skolan, och att därför vägen från mål till realiserande ibland är lång och svårforcerad. Det är också detta forskningsområde, skolans styrning, som avhandlingen främst bidrar till. Man kan emellertid förstå detta bidrag på olika sätt.

Ett sätt att förstå avhandlingen är som en beskrivning av skolans komplexitet, vilken underskattas av beslutsfattare varför styrkedjan i verkligheten blir slingrig, reformer misslyckas och icke avsedda konsekvenser uppstår. Ett annat sätt att förstå avhandlingen är som en beskrivning och analys av olika hinder längs styrkedjan från formulering av explicita politiska uppdrag till verksamheten i skolan, inte minst som den senare också »styr» av implicita, samhälleliga »uppdrag». Men dessa hinder framställs inte som resultat av motstånd från olika aktörer eller som resultat av ouppnåeliga mål, utan snarare som en sammantagen effekt av komplexiteten i skolans många och olikartade uppdrag och skolans kultur. Överhuvudtaget tas motstånd, till exempel från lärare och elever, upp mycket litet.

Ytterligare ett annat sätt att förstå avhandlingen är som en beskrivning av ett upplysningsprojekt, där hindren för styrningen i hög grad är medvetandemässiga hinder som fördunklar aktörers handlingsutrymme. Ett centralt tema i avhandlingen är just »att upptäcka och erövra frirummet» och en nyckelformulering är följande:

Hur en reform tas emot av de grupper som är ålagda att verkställa den aktuella reformen är avhängigt den aktörsberedskap som existerar inom de skolorganisationer som den aktuella reformen riktar sig mot. Med aktörsberedskap avses inte bara kunskaper, färdigheter och förhållningssätt bland skolans personal och elever/föräldrar, utan också mottagligheten i de administrativa strukturer som bär upp de skolorganisationer i vilka reformintentionerna är tänkta (att) omsättas i vardagsarbete. (s 186)

I enlighet med avhandlingens mission, att påvisa skolans komplexitet, problematiseras skolans styrpraktik på ett stundtals mycket övertygande sätt och kan uppfattas som avhandlingens viktigaste resultat.

För att runda av denna sammanfattning kan sägas att avhandlingen otvivelaktigt knyter samman Bergs eget långa forskningsprojekt. De olika delarna i hans egen produktion har sina respektive platser i teoribygget: avhandlingen om skolan som organisation (och institution), arbetena om styrning och

skolledning, texter om arbetsorganisation och professionalisering, om skolkultur och om skolutveckling för att bara nämna några. *Att förstå skolan* är verkligen en sammanfattning av Bergs forskning och det nya i bidraget är inte delarna, utan det systematiskt utformade begreppsbygge som ger en helhetlig mening åt forskningarna. Bergs teori har ambitionen att knyta samman struktur och aktör, vilket han gör på ett sätt som ligger nära Norths (1993) uppdelning i regelsystem och aktör. Berg benämner själv teorin *skolsociologisk*.

TVÅ DISKUSSIONER

Avhandlingens titel antyder inte enbart att skolan går att förstå, utan också att den går att förstå med hjälp av just den begreppsapparat som Berg utvecklat. Det hade emellertid varit en stor tillgång om Berg hade ställt frågan: Vad i skolan kan man inte förstå med denna begreppsapparat? och därmed öppnat en diskussion med andra teoretiska perspektiv på skolan. Som avhandlingen nu är utformad är det lätt att på ett mycket generellt plan dela synen på skolan som institution och organisation samtidigt som en rad tomrum gör sig gällande. Ett sådant viktigt tomrum har att göra med avhandlingens själva samhällsanalys som inte verkar ha speciellt mycket kontakt med aktuell sociologisk och samhällsvetenskaplig teori.

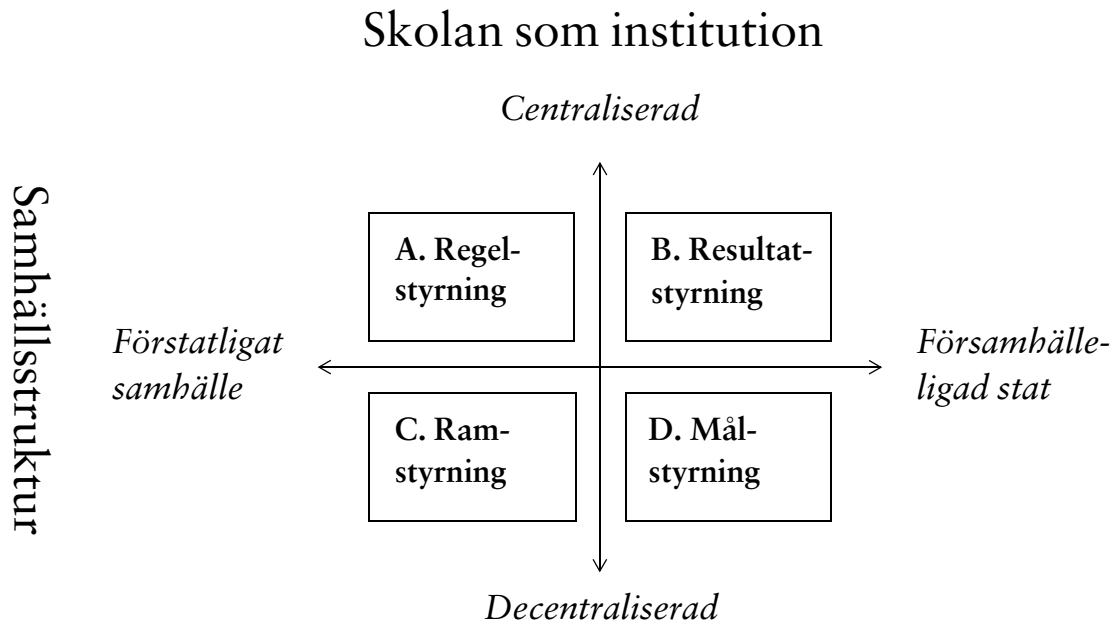
Diskussionen om hur det sen- eller postmoderna samhället ska förstås och karakteriseras, med exempelvis centrala analytiker som Zygmunt Bauman, Anthony Giddens och Ulrich Beck, lyser helt med sin frånvaro. Utbildningens ändrade status, massutbildning, det individualiserade klassamhället, identitet och kultur, genus, globalisering, postmodern alienation med flera aktuella teman borde avgjort ha behandlats i denna avhandling i sociologi. I och med att en sådan diskussion saknas får man intrycket att Berg anser att den teoretiska begreppsapparat han skapat, och som i många avseenden bygger på ett tänkande utvecklat för 25 år sedan, är immun mot samhällsförändring.

Vi ska inte ytterligare fördjupa oss i den diskussionen, utan istället föra två diskussioner om Bergs avhandling: för det första om styrning och för det andra om makt och motsättningar.

Styrning

Skolans styrning och ledning är ett genomgående tema i Bergs omfattande forskning och följaktligen också i hans sammanfattande avhandling. Berg bidrar till ordning genom att framhäva skillnaden mellan skolan som institution och skolor som organisationer där styrning kopplas till den förra och ledning till de senare. Logiskt sett innebär det ett sammanhang där »ledning förutsätter styrning, medan styrning innefattar ledning» (s 25). Såväl styrning som ledning kan vara formell och informell. Berg hävdar vidare att utbildningsreformerna i den svenska skolan bäst kan förstås genom en undersökning av »styrkällor, som är ett samlingsbegrepp för såväl den statliga som den samhälleliga styrningen av skolan och ledningen av skolor» (s 23).

Ett viktigt inslag i Bergs styrningsteori är förståelsen av sammanhanget mellan samhällsstruktur, skolan som institution och styrformer som framgår av Figur 2.

Figur 2. Samhällsstruktur, skolan som institution och typfall av styrformer.
(efter Berg 2003 s 132)

Här illustreras styrningens variation i två dimensioner: å ena sidan samhällsstruktur där staten tänks kunna ha en mer eller mindre central roll; å andra sidan skolinstitutionens grad av centralisering. De tre typerna av samhällsstruktur kallas bonde-, demokratiskt industri- och postindustriellt samhälle som också knyts löst till tidsperioder. Bergs poäng är emellertid att få fram sambandet mellan styrform och samhällsstruktur. Han skiljer därvidlag mellan tre typfall: (i) den genomreglerade skolinstitutionen, (ii) den i huvudsak regelstyrda samt (iii) den decentraliserade och mål- och resultatstyrda skolinstitutionen.

I förhållande till dessa styrformer ser Berg den neorationalistiska organisationsteorin som ett lämpligt analysredskap eftersom skolan är en reglerad, icke profitstyrd organisation som etablerats till följd av samhälleliga beslut och avsikter. Till detta kopplas en skolutvecklingsstrategi som lägger vikt vid organisationens utveckling så att den blir i stånd att tolka skolans mål och planmässigt omforma dem till konkret verksamhet. Berg ser den senare skolinstitutionen, mål- och resultatstyrd och med sitt frirum, som den typ som närmast beskriver dagens svenska skola.

I förhållande till nyckelbegreppen i Bergs teorier om styrning skall i detta sammanhang först behandlas antagandet om frirum i en utvidgad realhistorisk styrningskontext och därefter huvudmannabegreppet, som är ett nyckelbegrepp i Bergs sammanfattande teori.

Med tanke på att Berg är upptagen med frågor om vad som är styrningens källor och med styrformer i samhällsperspektiv, är han påfallande ointresserad av den realhistoriska kontexten. Det gäller de faktiska styrningsrefor-

mer som har genomförts, i synnerhet under den period då Bergs forskning och teoriutveckling har ägt rum, exempelvis kommunaliseringen av skolan i Sverige 1991. Det gäller vidare internationella impulser som i hög grad har påverkat styrningen och styrningslogiken. Det är överraskande att inte Berg i högre grad relaterar sin teoriutveckling till »new public management» (NPM), med tillhörande målstyrning, som en gemensam beteckning på en internationell reformvåg vars styrningsförståelse är förankrad i liberalt och konservativt politiskt tänkande. Liksom i Bergs teori är friställning och frirum, eller med andra ord intentionen om större institutionell och individuell autonomi inom vidare ramar, centrala inslag i detta »styrtänkande».

Berg förstår regel- och ramstyrning som »direktstyrningsformer» (s 131), vilka ger den politiska nivån större makt över implementeringsprocessen, medan mål- och resultatstyrning uppfattas som mer indirekta styrformer som skapar frirum och öppnar för lokalt inflytande över implementeringen. Det verkar som om Berg missar att NPM (new public management) och målstyrning i praktiken kombinerar centralisering och decentralisering: målformulering och kontroll centraliseras, medan användandet av verksamhetsresurser decentraliseras. Den antagna skiljelinjen mellan mål- och resultatstyrning är således problematisk. Målstyrning skapar behov av ökad kontroll och i praktiken blir mål- och resultatstyrning två sidor av samma sak.

Bergs skolutvecklingsstrategi står och faller med att det faktiskt existerar ett frirum. Det är emellertid svårt att finna någon anvisning i avhandlingen om hur frirummet kan bestämmas empiriskt. Frirummet som differens mellan yttre och inre gränser måste därför uppfattas som ett postulat som inte är empiriskt beskrivet. Om det emellertid skall studeras empiriskt måste en rad externa och interna kontextuella förhållanden tas med i beräkningen. Hur påverkas exempelvis det postulerade frirummets yttre gränser av nationella prov? Och vilken påverkan har skolans närmiljö och föräldragrupper på skolans kultur och frirummets inre gränser?

Föreställningen om ett frirum harmonierar emellertid med den politiska retoriken om decentralisering och frigörelse på institutions- och organisationsplanet. Det existerar alltså ett retoriskt frirum. Mål- och resultatstyrning har i praktiken inneburit en kombination av incitament och kontroll, av morot och piska. Friheten i det antagna frirummet har därför sitt pris. Det betalas med en större insats som måste rapporteras och dokumenteras för att resultera i effektivisering och, om möjligt, kvalitetsförbättring. Friheten kräver också konkurrens mellan aktörer och institutioner i en situation där medlen underordnas mål och resultat.

Bergs styrningsteori framstår vidare som huvudsakligen avgränsad till den nationella och institutionella nivån och som i hög grad opåverkad av centrala kontextuella förändringar. Den fasthåller begrepp och sammanhang även när kontextuella förändringar gjort dem ytterst problematiska. Berg tar exempelvis inte alls upp internationella avtal som starkt påverkar den nationella styrningen, såsom Bolognadeklarationen 1999 som syftar till att skapa ett enhetligt europeiskt område för högre utbildning och det pågående arbetet med GATS-avtalet inom ramen för WTO som inkluderar utbildning i sitt regelverk för handel med tjänster. Hans teori är i det närmaste tidlös och avkontextuali-

serad. Ett exempel på detta är det så kallade huvudmannabegreppet, vilket är centralt i Bergs teori.

I sin förklaring av vad styrning är och när skillnaden mellan explicit och implicit styrning etableras, använder Berg begreppet »huvudmannanivå» (s 26) vilket refererar till den nivå där explicita uppdrag formuleras. Senare i avhandlingen knyts begreppet särskilt till Abrahamsson och definieras som »den eller de som i kraft av sin formella maktposition ger organisationen det yttersta mandatet att bedriva verksamhet» (s 169). Även om begreppet är generellt verkar det rimligt att på en mer konkret nivå förstå »skolans huvudman» som den som fattar de centrala beslut som ger skolan som institution legitimitet och mandat för sin verksamhet. Det är också huvudmannen som inom samhällsstrukturens ram utvecklar principer och gränser för skolorganisationens verksamhet. Men vem är »huvudman» konkret? Om man betänker statens många organ som har legal och konstitutionell rätt att utöva makt, är begreppet både föråldrat och problematiskt eftersom det för tankarna till personifierad makt, när det primärt handlar om institutionsmakt. Vidare är begreppet långt ifrån könsneutralt.

Om huvudmannabegreppet är tänkt att säga något om reella styrkällor fungerar det dåligt. Det hänger bland annat samman med svårigheterna att bestämma faktiska styrkällor och vilka som är aktörer. I senaste norska maktutredningen har slutrapporten fått titeln *Den fragmenterte staten* (NOU 2003:19), en stat som består av många aktörer. En av spänningarna i den fragmenterade staten har samband med de styrningspolitiska ändringarna i länder som Sverige och Norge innefattande NPM (new public management), målstyrning och internationalisering. Detta har skett samtidigt som Berg har utvecklat sin neorationalistiska teori men det går inte att se att detta har påverkat teoriutformningen.

Det har också samband med att reell makt ofta inte är det samma som formell makt och konstitutionell rätt. I ljuset av den nuvarande utvecklingen finns det goda grunder att fråga: Hur förhåller det sig med marknadens makt? Och med makten i civilsamhället? Hur är det med makten i stora internationella organisationer som exempelvis OECD och WTO? Här har vi att göra med makt och en mångfald av aktörer som knappast fångas av »huvudmannabegreppet».

MOTSÄTTNINGAR, MAKTT OCH ORGANISATIONENS GRÄNSER

Berg hävdar att konfliktperspektivet är centralt i den teoretiska begreppsapparat han utvecklat. Detta låter sig sägas samtidigt som konfliktperspektivet inte får så stort faktiskt genomslag i avhandlingen. Snarare förefaller ofta ett harmoniperspektiv vara viktigt. Den tidigare nämnda frirumsmodellen framstår, åtminstone i ljuset av citatet ovan, mer som en harmoni- än en motsättningsmodell. Tanken är att uppdragsgivare formulerar uppdrag som aktörer i skolan har att omsätta. Denna arbetsfördelning mellan beslutsfattare och utförare kallas idag ofta decentralisering men skulle ju också kunna uppfattas som att besluten om de viktiga frågorna om skolans utveckling,

inriktning, resurser etcetera har behållits på central nivå. Frirumsmodellen förefaller ta denna arbetsdelning för given och beskriver en väg för utförarna att hantera den, nämligen att förbättra aktörsberedskapen genom att för sig själv medvetandegöra olika gränser. Hur bör exempelvis lärare hantera motsättningar om denna modell äger giltighet?

Låt oss anta att skolans beslutsfattare på en och samma gång fattar beslut om ett nytt betygssystem som i realiteten höjer kraven på elever och lärare, samtidigt som de minskar skolans undervisningsresurser, vilket i realiteten var vad som hände inom svensk grundskola i början av 1990-talet. Vad kan då ske enligt frirumsmodellen? För det första kan man tänka sig att lärare genom dokumentanalys och kulturanalys blir medvetna om denna motsättning mellan höjda krav och minskade resurser och drar slutsatsen att de måste förbättra sin aktörsberedskap för att kunna hantera den spänning som beslutsfattarna decentraliserat till dem. För det andra kan de använda sin analys och sitt medvetande för att bilda opinion mot resursminskningar eller kravhöjningar men kan de också göra aktivt motstånd?

Motstånd är fullt tänkbart, vilket Berg också framhöll i en av sina provföreläsningar i samband med disputationen, och i detta avseende är frirumsmodellen förenlig med ett konfliktperspektiv, samtidigt som tanken bakom att döpa om skolans och lärarnas handlingsutrymme till »frirum» uttrycker värderingen att skolan och lärarna inte utnyttjar sin potential fullt ut. För det tredje kan man tänka sig att frirumsmodellen helt missar problematiken eftersom den ju har en tendens att sidoordna maktfrågorna, genom att förflytta dem till en högre, politisk nivå där uppdragsgivaren i god, eller åtminstone formell, demokratisk ordning ger skolan/lärarna uppdrag som de har att utföra.

Konflikt- och maktperspektiv skulle också ha kunnat berika Bergs analys av lärares professionalism. Framförallt saknas här en analys av de styrformer som inspirerats av New Public Management under 1990-talet, vilka i hög grad hotar de professionellas handlingsutrymme till förmån för en ekonomism som ofta maskeras i kundretorik. På motsvarande sätt kan professionen vara ett sätt att göra motstånd mot uppdragsgivarens intresse att öka styrbarheten.

Som nämnts är Berg inspirerad av Norths uppdelning i institution, som en sanktionerande och legitimerande kraft, och organisationen som ett slags aktör. Institutionen utgör organisationens yttre gränser, vilket illustreras bra i den nämnda frirumsmodellen. Också här finns det anledning att fundera över modellen i ett makt- och motståndsperspektiv. Vad händer när gränserna överträds? Återkallas organisationen då till ordningen eller ändras gränserna? Berg säger att institutionen ger legitimitet åt visst men inte åt annat av det som aktören gör. Det är alltså organisationen som skapar det som institutionaliseras. Men 1990-talets skolutveckling bör väl rimligen visa att institutionaliseringen också kommer från annat håll. Och hur är det med skolan som en organisation? Är den verkligen en kollektiv aktör? Vilka är hindren och möjligheterna för skolan att utvecklas till en aktör?

På det hela taget kan sägas att det finns öppningar för konfliktperspektiv i Bergs analys men att den skulle ha haft större förutsättningar att också belysa de senaste 15 årens skolutveckling om den lyft fram och problematiserat

skolans motsättningar. Motsättningar och spänningar utgör inte endast hinder för utveckling, utan öppnar också nya och oväntade möjligheter.

KONKLUSION

Gunnar Berg har skrivit en avhandling som sammanfattar hans egna forskningar om skolan som institution och organisation. Som sådan har den klara kvaliteter. Dessvärre tillförs inte något väsentligt nytt när det gäller begrepp, begreppsförståelse, empiri och tolkning. Positionerna är välkända och Berg väljer att systematisera snarare än kritiskt granska den forskning han tidigare gjort. Vår genomgång visar att en del av avhandlingens antaganden och nyckelbegrepp kan ifrågasättas på ett sådant sätt att det knappast är tal om en enhetlig och sammanhängande teori om styrning av skola och utbildning.

Avhandlingens introverta karaktär gör dessvärre att den inte etablerar kontakt med de senaste 10–15 årens samhällsutveckling och de aktuella sociologiska problematiseringarna av den. Mest synligt blir detta, som vi försökt visa, när det gäller styrning, makt och motstånd. En avhandling med ambitionen att förstå skolan måste inte endast förstå samhället i abstrakt mening, utan också samhället som ett konkret skeende som hela tiden rycker och drar i skolan. Detta gäller inte minst hela det idé- och praxiskomplex som kallas new public management, vilket de senaste 15 åren förvandlat offentliga verksamheter i många länder.

Mycket tyder på att Bergs avhandling bekräftar en möjlig tendens inom både svensk och norsk forskning om skola och utbildning, som innebär att betydelsen av makt, motsättningar och den offentliga styrningens förändring undervärderas. Om så faktiskt är fallet, vilket återstår att undersöka, blir det svårt att förstå skolans komplexitet.

NOT

Författarna, Gustav E. Karlsen och Anders Persson, var andra- respektive förstaopponent vid Gunnar Bergs disputation.

LITTERATUR

- Abrahamsson, B. & Andersen, J.A. 1996: *Organisation: att beskriva och förstå organisationer*. Malmö: Liber.
- Berg, G. 1981: *Skolan som organisation: en analys av skolans organisatoriska struktur i ett förändringsperspektiv*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Berg, G. 2003: *Att förstå skolan: En teori om skolan som institution och skolor som organisationer*. Lund: Studentlitteratur.
- North, D.C. 1993: *Institutionerna, tillväxten och välståndet*. Stockholm: SNS Förlag.
- NOU 2003:19. *Den fragmenterte staten*. Oslo: Gyldendal.